

55. Geleceğe bırakılan iz: imza ve plastik sanatlar için önemi¹

Yavuz AYHAN²

CebraİL ÖTGÜN³

APA: Ayhan, Y. & Ötgün, C. (2024). Geleceğe bırakılan iz: imza ve plastik sanatlar için önemi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 908-921. DOI: 10.29000/rumelide.1410254.

Öz

İmza dendiğinde, insanın el yazısıyla yüzey üzerine yazdığı, adı soyadı veya onları çağrıştıran harfler ve şekiller akla gelmektedir. Bir çeşit yazı formu olan şekiller bireyi yüzey üzerinde temsil etmektedir. Sahip olma ve bireysellik kavramları içerisinde imzanın önemi araştırılmış, sanat tarihi bulgularının da bu kapsamda taranması ile imzanın gelişim basamakları incelenmiştir. Başlangıçta bireyin sahip olduğu maddesel varlıkların bireye özgü imlenmesi görevi gören ilkel imzalar (Damga ve Mühür), yazının da gelişmesi ile bildiğimiz formatına ulaşmıştır. İnsanın bilişsel dünyasının gelişmesi, sanat alanında oluşturulan eserlerin yaratıcısını imlemesi sayesinde bireysel düşünce yücelmeye başlamıştır. Sanat tarihi araştırmalarında elde edilen bulgularla, geçmişten gelip günümüzde var olan sanatçılar, imzasını eserlerine koyabilmiş olan sanatçılardır. İmzasını koymayan sanatçıların eserleri ise kime ait olduğu bilinmeyen tarihi kalıntılar olarak kabul edilmektedir. Sanat tarihi bilgileri ile geçmişin izlerini takip eden günümüz sanatçıları, gelecekte var olmanın sırlarını araştırmaktadır. Yapılan çalışmaya göre, şimdi ve gelecekte fikri iradesinin göstergeleri olan eserleri ile var olabilmesinin birinci şartı insanlarca önemli olan işleri başarmak ikincisi ise o işlerin altına imza atmaktır. Değerli olan işlere atılan imza da işlerle beraber değer kazanmakta, imza bir marka olmaya başlamaktadır. Markalaşmış olan imza nerede olsa oraya değer katar hale gelmektedir. Böylelikle sanatçının kariyeri boyunca yaptığı ve imzaladığı her eser, değer bulmakta ve korunmaktadır. Çalışmalarının şekillenmesinde etkili olan fikirlerine değer veren her sanatçı, her yaptığını imzalaması gerektiği vurgulanmış bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: imza, bireysellik, damga, mühür, tamga

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %8

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 30.11.2023-**Kabul Tarihi:** 20.02.2024-**Yayın Tarihi:** 21.02.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1410254

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Öğr. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü / Lecturer, Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Fine Arts, Department of Painting (Zonguldak, Türkiye), yavuzayhan81@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-6076-051X, **ROR ID:** https://ror.org/ 01dvabv26, **ISNI:** 0000 0001 2033 6079, **Crossreff Funder ID:** 501100006002

³ Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, Resim Anasanat Dalı / Prof., Hacettepe University, Faculty of Fine Arts, Department of Painting, Painting Department (Ankara, Türkiye), cebrailotgun@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-0472-1740, **ROR ID:** https://ror.org/ 04kvvgz42, **ISNI:** 0000 0001 2342 7339, **Crossreff Funder ID:** 501100005378

The mark left for the future: signature and its importance for plastic arts⁴

Abstract

When we think of a signature, we think of a person's handwritten name, surname or letters and shapes that evoke them. Shapes, a form of writing, represent the individual on the surface. The importance of the signature within the concepts of ownership and individuality has been investigated, and the developmental stages of the signature have been examined by scanning the findings of art history in this context. Primitive signatures (Stamps and Seals), which initially served as the individual-specific marking of the material assets owned by the individual, with the development of writing, it has reached the format we know. Thanks to the development of the cognitive world of human beings and the implication of the creator in the works created in the field of art, individual thought began to be exalted. With the findings obtained in art history research, the artists who have come from the past and exist today are the artists who have been able to put their signature on their works. The works of artists who do not put their signatures are considered as historical relics of unknown origin. Today's artists, who follow the traces of the past with their knowledge of art history, are searching for the secrets of existence in the future. According to the study, the first condition for being able to exist now and in the future with his works, which are indicators of his intellectual will, is to accomplish works that are important to people, and the second is to put his signature under those works. The signature put on valuable works also gains value along with the works, and the signature starts to become a brand. In this way, every work created and signed by the artist throughout his/her career is valued and protected. It is emphasized that every artist who values the ideas that shape their work should sign everything they do.

Keywords: signature, individuality, stamp, seal, tamga

1. Giriş

Araştırmalar gösteriyor ki her ne yapılırsa yapılsın, önemsenmeyecek bir eskiz de olsa görkemli bir sanat eseri de olsa yapıldığı zaman ve kimin yaptığı son derece önemlidir. İmza sanat tarihçilerin bulgularının en önemli unsurlarındandır. Tarihçiler için önemli olan bilgiler tarihi bir parça bulunduğunda “bu nedir”, “hangi zamanda yapıldı”, “ne amaçla yapıldı”, “kim yaptı”, “nerede yapıldı” gibi sorulara cevap aramaktır. Böylelikle bulunan bilgiler ışığında, yapılanların sonraki tarihsel sürece etkileri gözlemlenerek, insanın var olduğu andan günümüze kadar olan süreçte kat ettiği yolu inceleyerek geleceğe ışık tutacak bilgilere ulaşabilmektedir.

⁴ **Statement (Thesis):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: %8

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 30.11.2023-**Acceptance Date:** 20.02.2024-**Publication Date:** 21.02.2024;

DOI: 10.29000/rumelide.1410254

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Sanatçının bu dünyaya bıraktığı çalışmasında varlığını duyurma ve geleceğe kalabilme arzusu da vardır. Yaptıkları ile yaşadığı çağda bir şeyleri değiştirdiğinin kanıtı olan eserlerinde, varlığını sadece yaşadığı zamana değil geleceğe de duyurmak istemektedir. İnsanın bedeninin gelip geçiciliğine karşın fikirlerinin hayat bulduğu eserleri çok daha uzun yıllar yaşayacaktır. Bu sayede sanatçı da fikirleri ile yıllarca dünyada var olmaya devam edecektir.

Eser olarak kabul ettiğimiz kimisi imzalanmış kimisi imzalanmadığı için kimin yaptığını bilemediğimiz vazolar, sürahiler, heykeller ve resimleri yapan sanatçılarla zanaatçılar, altına isimlerini yazarken veya yazdırırken, amaçları sadece yapılan işi daha acemi ustaların ya da sanatçıların yaptıklarından ayırmak ve yeni siparişler almayı, yeni satışlar yapabilmeyi amaçladıkları düşünülmektedir. Şimdi imza olarak gördüğümüz, o çağlarda yapılan işaret eden izlerin amacı sadece markalaşma ve reklam amaçlı olabilir çünkü o yüzyıllardan daha önceki zamanlardan kalan veya işaret eden kanıtlar yoktu ya da bir önemi bulunmamaktaydı. Tarihsel bilincin daha şekillenmediği yıllarda, geleceğe kalıp hatırlanma gibi endişelere rastlanmamaktaydı. Ama yaşadığımız çağda, gelişen insanın geçmişle kurduğu ilişkiler doğrultusunda günümüze ulaşan sanatçıların veya zanaatkârların hayranlık uyandırması ve hayrete düşürmesi, günümüz sanatçıların da cezp etmekte, şimdi ve gelecekte hayranlık uyandıran bir birey olarak anılma isteğini tetiklemektedir. Bu durumu her ne kadar sanat üzerinden anlatıyor olsak da önemli işlere imza atan her bireyin aklının bir köşesinde gelecekte övünçle anılabilme ihtimalinin umudunu ve mutluluğunu yaşar. Geleceğe kalabilmenin belirleyici kanıtı ise işin altına atılan “imza”dır.

Geçmişten günümüze kalan imzalar, ait olduğu şahsiyetlerin tarihsel açıdan önemli icraatlar bırakmış olmaları imzalarının da o ölçüde değerini arttırmaktadır. Burada ki “değer” olarak adlandırdığımız şey insanların o eşsiz olarak kabul ettiğimiz imzaya maddi veya manevi olarak verdiği önemdir. Bu önemli gösterge de eşsizliği ile insanlarda sahip olma arzusunu tetiklemektedir. Birileri o imzayı taşıyan nesne ne olursa olsun bu en basit kâğıt parçası da olsa, tarihe damga vurmuş bir başyapıt da olsa o imzanın bir değeri vardır. Bu durum sanat eseri üzerinden değerlendirildiğinde, başlangıçta yapılan iş imzanın değerini arttırmakta, daha sonra imza yapılan işin değerini arttırmaktadır. Sanat dünyasında üstünde imza bulunmayan ve kim tarafından yapıldığı tespit edilemeyen birçok eserin bedeli, bilimsel çalışmalar ve uzun araştırmalar sonucunda kimin yaptığı kanıtlanabildiği anda maddi değeri kat be kat arttığı görülmüştür. İmzasız bir eser ne kadar biricik ve eşsiz olsa da kimin ne zaman yaptığı belli olmadığı zaman, tarih içerisinde anlam kazanması kısıtlanmaktadır.

Mağara resimlerinden başlayarak insanın yüzey üzerinde bıraktığı izlerden imzanın, insan hayatındaki yeri ve öneminin tarih içerisinde yaptığı değişiklikleri araştırarak, sanat dünyasına olan yansımaları gösterilmiş, günümüzde de sanat dünyasında ki kullanım şekilleri üzerine araştırmalar yapılmış, güncel okumalar ile birlikte kişisel değerlendirmelerle konuya yaklaşılmıştır.

2. İnsana ait olan ilk izler

Yaşadığımız zamanda “imza” dendiğinde her bireyin yüzey üzerine kendisini temsil eden kaligrafik olarak kalem vb. araçlarla kendi adını soyadını yazdığı veya onları çağrıştıracak biçimde bıraktığı izler akla gelmektedir. Çetin, Tanış, (2021) İmzalar genel olarak, kişinin normal el yazısı ile yazdığı (yazı) imzalar ve kısmen okunabilen ya da hiç okunamayan kişiye özgü bulunmuş işaretten oluşan (şekilsel) imzalar olarak sınıflandırıldığını söylemektedir. İmzalar, kişinin yüzey üzerindeki iradi benliğini de temsil etmektedir. O izi oluşturan kişinin iradesinin orada olduğunu ve o yüzey üzerinde başka yazılı olan, yapılmış veya yapılması gerekenler hakkında haberdar olduğunu hatta varsa gereğini yapacağını kabul ettiğini göstermektedir. Birincioğlu ve Özkara’ya göre imza; “sahibini kuşkuya yer bırakmayacak

bir biçimde belirleyen ve bir belgeyi onaylama iradesini kesin olarak belirten ayırt edici ve kişisel el yazması her tür işaret” (2010, s.411) olarak tanımlanmaktadır. “İmza” olarak adlandırdığımız kişiye özgü olan bu izlerin kökeni çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bunu kanıtlayamasak da belki de insanların yere bıraktığı ayak izini fark etmesi ile “iz” bırakma veya “iz” oluşturma gibi bir davranışı keşfetmiş olabilirler. Williams’a göre “iz”ler bırakma eylemini, ayak veya elle bırakılan izlerdeki kişiye özgü farklılıkların yüzey üzerindeki göstergelerini keşfetmesi ile gerçekleştirmiş olabileceğini söylemektedir. Her yeni iz bırakma nesnesinin keşfi ile yüzey üzerindeki iz bırakma araçları ile önce mağara duvarlarına taşla çizerken, daha sonra keşfettiği yeni araçlarla (yanmış odun, kızıl toprak, bitki vs.) elde ettiği renklerle resim olarak kabul ettiğimiz görselleri oluşturmuşlardır (Williams, 2020, s.27-29). Yapılan resimler geçen yüzyıllar içerisinde değişimler göstermiştir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki bu değişimler, “mağara resimleri” olarak adlandırdığımız görsellerin, iletişiminin bir parçası olduğu kabul edilmektedir. İletişim amaçlı kullanılmasının yanında, büyüler ile geleceği değiştirebilme çabası olarak tespit edilen görseller de keşfedilmiştir. Hauser, 2021 yılında yayınladığı kitabında mağara resimlerinin ilk örneklerinin daha ayrıntılı olduğunu, av sahnelerinin veya avlanması düşünülen hayvanların resimlerinin daha sonraki yüzyıllara tarihlendirilenlere göre çok daha natüralist olduğunu, böyle olması ile büyüsel etkisinin daha etkili olacağını düşünüldüğünü vurgulamaktadır. Poleolitik çağ olarak adlandırılan bu dönemde dans da resim de büyüsel bir işleve sahipti. Bunun kanıtı olarak hayvan postunu giyerek dans eden ve av sahnesinin canlandırıldığı bir ayinin resmedildiği duvar resimleri gösterilmektedir. Dans da resim de onların av başarısına etki eden büyülerdi (s.58).

İletişim amaçlı kullanılan izler amaçları doğrultusunda değişimler göstermiş “resim yazısı” olarak adlandırılan varlıkların küçük tasvirlerinden oluşan yazıya dönüşmüştür. Mısır ve Sümerler gibi eski uygarlıklarda şekil, resim ve semboller kullanılarak nesne, kişi ve basit kavramları ifade etmeye çalışılmıştır (Coşkun, 1989, s.478).

İlk başlarda hazır bulduğu mağaralarda yaşam mücadelesi veren ve avcı toplayıcı olarak hayatını sürdüren insanlar zirai faaliyetleri öğrenmesi ile yerleşik hayata geçmiştir. Paleolitik çağdan neolitik çağa geçilmesi olarak adlandırılan yerleşik hayata geçiş sürecinde, kaya resimlerinde ki değişim, paleolitik çağıdakine kıyasla daha geometrik ve sadeleştirilmiş çizimler karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde resmin büyüsel işlevi azalmış, daha çok iletişim amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. Sadeleşen resimsel ifadeler zaman geçtikçe daha çizgisel ifade biçimlerine dönüşerek varlıkları imleyen simgelere dönüşmüştür (Hauser, 2021, s.67). Yerleşik hayatla birlikte yaşam şekli daha düzenli bir hayat biçimini de beraberinde getirmiştir. İnsanlar kendi yaptıkları evlerde yaşayıp, bitki yetiştirilebilecek arazileri paylaşmışlardır. Değişen bu yaşam şeklinde “sahip olma” kavramı ortaya çıkmıştır. İşte bu sahip olunanların kime ait olduğunun belirlenmesi ve diğerlerinden ayrışması için insanların daha önceden bildiği “iz bırakma” eylemi ile kişileri imleyen canlı veya cansız varlıklar üzerine izler oluşturulmuşlardır (Görsel 1). Keleş’e göre, oluşturulan izler “tamga, damga, mühür” olarak adlandırılan iz yapıcı araçlar kullanılarak yapılmıştır. Hayvanlara yapılan izler kişiye veya kabileye özgü belirlenmiş biçimlerin demir vb. metalle oluşturulmuş damga biçimini ateşte kızdırılarak hayvanların uygun yerlerine bastırılması ile hayvan derisinde kalıcı iz bırakılması ile yapılmıştır. Keleş’e göre bu işleme “dağlama” anlamına da gelen “tamgalama” işlemi denmektedir, (2017, s.68-70). Aileye veya kabileye ait olan tamga ve mühür biçimleri, yine kendilerine ait olan eşyaların belirlenmesini sağlayan işaretler olarak kullanılırlardı. Aitlik belirteci olarak kullanılan mühürlere benzeyen bezeme amaçlı kullanılan mühürler de aynı dönemlerde kullanılmış, hatta yapılan araştırmalarda zaman zaman karıştırıldıkları da görülmüştür (Özdemir, 2021, s.135). Hayvanlarda dağlayarak yapılan şekiller, başka yüzeylerde pişmiş topraktan yapılmış damgaları, önce boyaya batırıp sonra yüzeye bastırılması ile veya boya sürmeden ıslak çamur üzerine uygulanabilmekteydi. Bu uygulamalar sayesinde ihtiyaçtan daha fazla

ürün elde edildiğinde, ortak depolama alanlarında depolanması sırasında karışmaması için işaretlemeler yapılırdı. Kapların veya çuvalların ağzı sıkıca bağlanır ve bağlanan kısmı ıslak kille sıkıştırılıp üzerine aileye veya kişiye ait olan “iz” “işaret” bulunduran “damga” veya “mühür” bastırılarak iz bırakılır ve kime ait olduğunun belirtilmesi sağlanırdı.

Görsel 1 Murat Höyük IV, İlk Tunç Çağı III'e (MÖ 2500-2200) tarihlenen Çeç Damga Mühürü Kaynak: Özdemir, 2020, s.136

Ziraatın gelişmesi, yerleşim birimlerinin büyümesi, bireylerin farklı meslek gruplarında ustalaşması gerektirmiştir. Böylelikle halk çiftçilik, demircilik, seramikçilik, marangozluk, duvarcılık gibi meslek gruplarına ayrılmaya başlamıştır. Bu ayrılma, halkın kendi arasındaki ticaretinin gelişmesine de sebep olmuştur.

Kişiselliğin belirteci olan mühürler, artan alışveriş ve haberleşmede daha rahat kullanılabilmesi için küçültülmüş biçimleri de yapılmıştır. Küçülen damgalar zamanla yüzük, kolye gibi mücevher şeklinde rahatça taşınabilen eşyalara eklenmiştir. Mücevher şeklinde taşınabilir mühürlerin yapıldığı değerli maden veya taşlardan yapılmış olması ise statü simgesi haline gelmiştir (Hurwit, 2015 s.36-37).

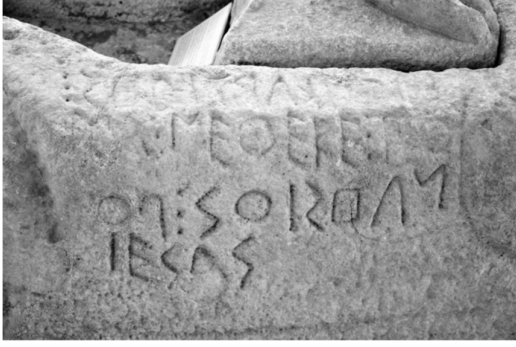
Yazının gelişiminde katkısı çok olan Eski Yunanlılar, yaptıkları hemen hemen her nesnenin üzerine yazılar yazmayı severlerdi. O dönem yapılan taş heykeller, rölyefler, değerli taşlardan yapılan mücevherler, paralar, vazolar, kâseler, sandıklar ve şehir duvarları üzerinde yazılar yazılmıştır. Özellikle vazolar ve kâseler üzerine geniş bir yazı külliyatı görülebilmektedir. (Görsel 2-3) Vazoların veya kâselerin üzerine kökenini veya amacını belirten yazılar yazılabilmekteydi. Kamuya ait kaplarda “kamu mülkiyeti” olduğunu belirten veya Atina kabilelerinin ismi ya da sıvı miktarını belirten yazılar bulunabiliyordu. Kimi vazolarda ise figürler arasında anlam ifade etmeyen, sözcükleri taklit eden gelişigüzel harflerden oluşan, motif olarak kullanılmış yazılar da olabiliyordu (Hurwit, 2015, s.1-2).

Görsel 2 ve 3 Aristonothos krater imzasının detayı, M.Ö.650 Castellani Koleksiyon Kaynak: Hurwit, 2015, s.73

Yolların ve denizciliğin gelişmesi, uzak ülkelere taşımacılık ve ticareti geliştirdi. Dolayısı ile üretilen ürünlerin başka ülkelere de ulaşabilmesine imkân sağlamıştır. İşte bu dönemde olduğu düşünülen, belli bir beceri ve tecrübe gerektiren ürünleri yapan ustalar kendi ürünlerini diğerlerinden ayırma düşüncesiyle olduğu tahmin edilen “iz” “işaret” “yazı” kullanarak, hangi seramik kap kim tarafından veya hangi atölyeden çıktığı belirten yazılar eklenmiştir. Bu tip yazıların başlangıcını, Hurwit (2015)’e göre “Benmerkezci” olarak ifade edilen guruba giren nesnelere oluşturmaktadır. Nedir bu “benmerkezci” nesnelere? Nesnelere izleyici ile konuşmuş gibi yazılmış yazılar bulunduran nesnelere. Mesela; “Şimdi dansçılardan en iyi dans eden bana sahip olacak” yazan, ödül olarak hazırlanmış bir vazo, ödülü alacak kişiye gönderme yapıyor, “Ben Karakos’un kâsesiyim” diye yazan bir kâse sahibini işaret ediyordu. Bu yazılar zaman zaman nesneyi yapan kişi hakkında da bilgi vermekteydi. Benmerkezci nesnelere “Kleimakhos beni yarattı ve ben onunum” yazan bir nesne yaratıcısı hakkında bilgi vermekteydi (s.3). Bu tür yaratıcısını işaret eden yazıları yaratıcısının imzası olarak görülmesi de o nesneyi meydana getiren kişinin isminin o nesne ile gerek tasarımı gerekse kalitesi ile özdeşleşmesini sağladığı belirtilmiştir. Ancak, Beazley’nin 65 yıl önce yaptığı kapsamlı araştırmasından edindiği bilgilerle, imzalar ile ürünün kalitesi arasında hiçbir anlamlı bağ olmadığını belirtmektedir. Bunu destekleyen bulgular olarak en iyi örneklerin çoğunun imzasız olduğu gösterilmektedir (Beazley, 1989 s.54, Aktaran Osborne, 2010, s.243). Seramik kaplar üzerindeki yazıları yazan veya yazdıran sanatçı, kendi yaptığı nesneyi başkalarının yaptıklarından ayırmak istemiş olduğu düşünülmektedir. Temel olarak bunlar “bunu x kişi yaptı” demektir. Bu düşünceler ile imzalama veya işaret koyarak kimin yaptığını belli edilmesi, yapılan işi eşsizliğinin ve kalitesini meydana getiren olmanın gururundan çok reklam kaygısı veya amacı gibi görünmektedir.

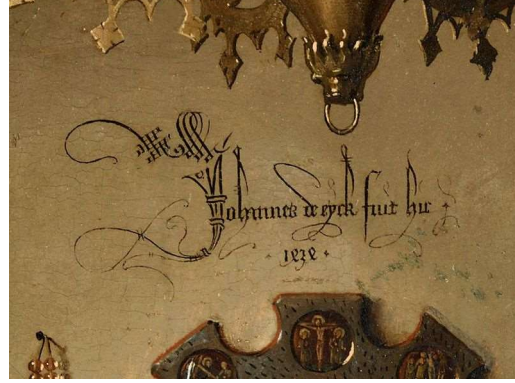
O dönemlerde imzalanmayan nesnelere veya eserler çok olsa da imzalama pratiği Yunanlıları antik dünyanın diğer halklarından ayırmaktadır. İmzalama kültürü, sanat, sanatçı, birey ve özgürlük gibi kavramların gelişmesini sağlayan etkenlerden biridir. Bazı tarihçiler bu dönemin sanat ve zanaat nesnelere anonim ve tekrarlanabilir gördükleri için, bireysel yaratıcılık ve sanatçılık fikrinin oluşmadığını savunmaktadırlar. Her ne kadar tekrarlanabilir nesnelere olarak görülse de yapan kişiyi işaret eden yazılar gerçektir. İzleyiciye yaratıcısı hakkında bilgi veren bu yazılar, amacına ulaşmaktadır. Heykelde bulunan ilk olduğu düşünülen Euthykatides’in heykelinin üzerine tanrıya ithafı (Görsel 4-5) ile beraber adını yazması sadece reklâm amaçlı olmayabilir. Okuryazar oranının çok az olduğu bu dönemde, okuma yazma bilen bir heykeltıraş olmanın gururu da yazmasının bir sebebi olabileceği düşünülmektedir (Hurwit, 2015, s.4).

Görsel 4 ve 5 Naxos'un Euthykartides tarafından yapılmış ve adanmış bir kouros üssü, M.Ö 625. Delos Müzesi
Kaynak: M.Hurwit, Jeffrey (2015, s.4)

3.Sanatta bireyselliğin yükselişi, rönesans

M.Ö 3000 yıllarından 15. yüzyıla kadar, seramik kaplarda çok olmasının yanında nadir de olsa heykelerde bazen de duvar ve zemin mozaik resimlerinde yapan kişinin ismine rastlanılmaktadır. Ama bilinen şekliyle eser altına atılan imza atma alışkanlığı ve geleneği 15. Yüzyıla kadar oluşmamıştır. Bunun başlıca sebeplerinden biri kibrin Hristiyan inancına göre önemli günahlar arasında olmasıdır. Kibirli olmaktan uzak duran sanatçılar, çoğunluğu okuma yazma bilmeyen topluma Tanrı inancını yaymak ve dini bilgi verme aracı olarak kullanılan resim ve heykel sanatını, kilisenin istekleri doğrultusunda gerçekleştirmişlerdir. Yaptığından gurur duyduğundan veya insanlara adını duyurma gibi bir gaye ile çalışmalarının bir yerlerine adlarını yazmamışlardır. Diğer bir sebep olarak, yapılan resimlerin ve heykellerin kilisenin istekleri doğrultusunda şekillenmesiyle, sanatçıların yaptıkları eserler üzerinde kendi iradeleri ile karar verme olanağının çok az olmasından dolayı, yaptıklarını sahiplenme duygusunun oluşmadığı düşünülmektedir. Çömlekçiler gibi yeni müşteriler kazanmak için bile imza atma gereği duymamışlardır. Çünkü müşteriler yapan sanatçıları ile kalfalarını tanıyor olduğundan ve de anlaşmalarda ve sözleşmelerde isimleri yazdığından, resmin bir yerlerine isimlerini yazarak yeni müşterilerine isimlerini duyurma ihtiyacı olmadığı söylenmektedir. Zaten resimde imzalama davranışının gelişmesi, müşteri tabanının gelişmesi ile de bağlantılıdır. Çalışmaların yapıldığı şehirden uzaklara ulaşması, küçük ebatlı taşınabilir yüzeylere yapılması ile mümkün olabilmektedir. Reklâm düşüncesi ve yapılan işi sahiplenebilmek için isim yazılması ihtiyacı da böylelikle ortaya çıktığı savunulur. “Bu nedenle sanat eseri için bir tanımlama işareti tasarlamak ve müşterilerin belirli bir adı belirli bir kaliteyle ilişkilendirmesini sağlamak mantıklıydı” (Sanzharova, 2017). Böylelikle önceleri buldukları bölgenin siparişlerini karşılayan resim sanatı, bölge dışına da hitap eder hale gelmesi ile bireyselliğe olan ihtiyacı ortaya çıkardığı vurgulanmaktadır. Dönemin önemli sanatçılarından Jan Van Eyck’in ünlü resmi “Arnolfini’nin Evlenmesi” (Görsel 6 ve 7) adlı portre üstündeki yazının, onun bu resmi yaptığının teyidi mi yoksa “Jan Van Eyck de buradaydı, 1434” sözlerinin o sırada orada bulunduğu bir kanıtı anlamına mı geliyor karar verememişlerdir (Gombrich, 2011, s:243). Ancak bu yazı resmi yapan sanatçısını geniş kitlelere duyuran bir sanatçı imzası olarak da görülmektedir.

Görsel 6 ve 7 “Portrait van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw” Arnolfini’nin Evlenmesi 82 x 60 cm Tahta Pano Üzerine Yağlı Boya (erişim tarihi: 28.07.2023) <https://rb.gy/hyuih>

Bugün herkesin alışık olduğu; bir eserin altında imza görmek veya yapan kişi olarak imza atmak normal bir davranış olarak görünse de bu normalleşen davranış, Rönesans’la yükselmiştir. (Velimirovic, 2018)’e göre, O dönemin ve Alman sanatının en önemli sanatçılarından Albrecht Dürer, günümüz sanatçılarına benzer bir tutumla, aceleyle yapılmış eskizlerden, büyük şaheserlere kadar “AD” anagramını koymuştur. İmzasını yasal olarak koruyabilmek için hem Nürnberg hem de Venedik’te mahkemelere başvurmuş ve imzasının varlığı sayesinde her iki davayı da kazanmıştır

Giorgio Vasari’nin anlattığı bir anekdot da dönemin en önemli heykел sanatçılarından Michelangelo’nun eseri “Pietà”yı (Görsel 8) nasıl imzalama gereği duyduğuna açıkça ifade etmektedir. Bir gün Michelangelo eseri Pietà’nın sergilendiği salona geldiğinde Lombardiya’dan gelen çok sayıda ziyaretçinin eseri hakkında övgülerle bahsettiği sırada, eserin “Gobbo” takma adlı Cristoforo Solari’ye ait olduğu sanılarak, haksızlığa uğradığını düşündü. Bunun üzerine bir gece lamba ve keskiyle kiliseye girdi ve heykelin üzerine “MICHEL A[N]GELVS BONARATVS FLORENT FACIEBA[T]”, düz bir çeviri ile ifade edersek “Floransalı Michelangelo Buonarroti yaptı” olarak adını kazandı. (Wang, 2004, s:449-450).

Görsel 8 Michelangelo (1475-1564) Pietà 1498–1499 Carrara mermeri, 174 x 195 cm San Pietro, Vaticano (erişim tarihi: 28.07.2023) <https://rb.gy/abec3>

Michelangelo’nun hissettiği duygu, aslında eseri yapan sanatçının imzasının bulunmasını istemesinin başlıca sebebi olarak görülebilmektedir. Çünkü “Pietà” Michelangelo’nun en beğendiği, en çok emek verdiği eseridir ve her zaman onunla anılması gerektiğini düşünmüş olması ile bunu sağlayacak “iz” i

heykele bırakmış olduğu söylenmektedir. Günümüz sanatçıların hissettiği sahiplenme, birlikte anılma ve dolayısı ile geleceğe kalma arzusu Michelangelo'nun hissettikleri ile paralellikler içermektedir. "Geleceğe kalma" isteği olarak adlandırılan kavram: kendisinin bulunmadığı zamanlarda da fikriyle, fikrinin somutlaşmış haliyle, verdiği emeğiyle şimdi ve daima orada olmayı arzulamaktır.

4. İmza ile geleceğe "iz" bırakmak

Aslında yaşayan her insan ölümle hayatının son bulacağını bilerek yaşamakta ve öldükten sonra da hatırlanmak ve anılmak istemektedir. Normal bir insan öldükten sonra, sonraki nesillerinden torunu veya torunun çocuğu hatırlayıp bahsedebilirken, tüm insanlığa veya bir ulusa etki edecek işlere imza atan insanların, yüzyıllarca hatırlanması, çoğu insanın isteyeceği heyecan verici bir hayaldir. Bu hayali gerçekleştirebilmenin birinci şartı, bir fikir, eser, buluş ortaya koymak, ikinci şartı ise altına imza atmaktır. İmzası bulunmayan birçok eser anonim olarak kalmış, bir kişiye değil, bir bölgenin, milletin ortak fikri olarak anılmaktadır. İnsan var olduğu süre boyunca ölümle bir gün karşılaşacağını bilerek yaşamış, ölümden sonra kendine neler olacağı hakkında ki bilinmezliği aşmaya çalışmış, öldükten sonra tamamen yok olma düşüncesini kabullenememiştir. Tarih boyunca birçok dini inanış, öldükten sonra başka bir hayatın var olduğunu kabullenmiş, bu doğrultuda ritüeller geliştirmiştir. Bir gün bu dünyadan yok olma düşüncesini kabullenemeyen insan benliği, sonsuzluğun hayalini kurarak gelecekte de var olmayı arzu etmiştir.

Bir izleyici için sanatçı, izlediği eseri meydana getiren kişidir. Sanatçı yaşıyorsa eğer izleyici için o sanatçı ile bir gün tanışabilme ihtimalinin olması ve gördüğü çalışmalar gibi eserlerin yapılabilmesi dışında fazla bir anlam içermemektedir. İzleyici için eserin altında imzası bulunan sanatçının hayatta veya ölmüş olmasının etkileyeceği çok az şey vardır. Bu da şunu göstermektedir, eser ve sanatçının imzası varsa sanatçı da var olmaya devam etmektedir. İzleyici için sanatçının hayatta olmadığını öğrenmesi, gördüğü eserin biriciklik özelliğini arttıran bir bilgi olmanın dışına pek çıkamamaktadır.

Geçmiş yıllarda resimsel ve sanatsal ifade gücü yüksek imzasız eserler bulunmuştur. Ama kim tarafından ve ne zaman yapıldığı konusunda bir bilgi bulunamaz ise o resim etnografik bir eserden öte bir değere ulaşmamaktadır. Araştırmalar gösteriyor ki, imzasız bir eser kim tarafından, ne zaman yapıldığı ispatlanabildiğinde, önceki değerinin düzinelerce katı fiyata alıcı bulmaktadır. Bu değer sadece maddi de değildir. Kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilgisi sayesinde, belki de sanat tarihi araştırmalarında cevapsız kalan sorulara cevap verebilmektedir. Böylelikle geçmiş hakkında bilinmeyenleri doğru bilgilerle çözümlmek, gelecekle ilgili hayallerimize ışık tutabilecektir.

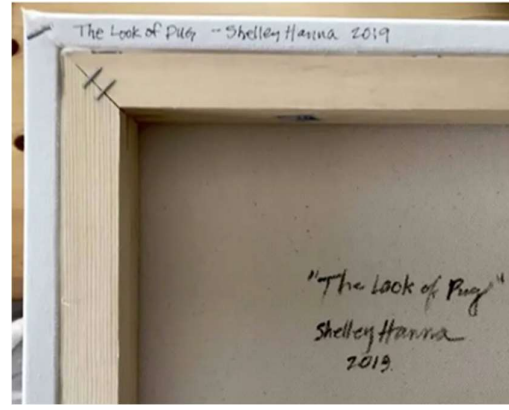
Yaşadığımız çağda artık, yapılan bir sanat eserini imzalamak yaratıcı sürecin önemli parçalarındandır. Bir eser imzalandığında, tamamlandığını ve izleyiciye sunulmaya hazır olduğu anlamına gelmektedir.

Bir izleyici bir sanat nesnesini gördüğünde o eserin sanatçısının kim olduğunu, başka çalışmalarını görmek veya sanatçısı hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için yapan kişiyi öğrenmeye çalışmaktadır. Bu durumda izleyiciye bilgi verecek birincil kaynak "imza" dır. Günümüzde yapılan eseri imzalamanın önemini birçok kişi, kurum, araştırma vurgulamaktadır. Ama imzalanmayan çalışmalar azımsanmayacak kadar çok olduğu söylenmektedir. Bu durumun sebeplerini sıralayacak olursak; birincisi sanatçıların yaptıkları işin tanınabilir olduğunu ve herkesin bunu kimin yaptığını zaten bildiğini düşünüyor oldukları söylenmektedir. Çağımızda iletişim ağlarımızın oldukça gelişmiş olmasından dolayı, kendileri ve çalışmaları hakkındaki mevcut bilgilerin asla kaybolmayacağını düşünmüş olabilir fakat yaşananlar gösteriyor ki, geçmişte yapılmış eserler ile sanatçıları arasındaki

ilişkinin günümüze ulaşabilmesi, eserin üzerindeki “imza” sayesinde mümkün olabildiği görülmektedir. Hanna (2017)’e göre imza atılmamasının diğer bir sebebi olarak, yaptığı çalışmanın tam olarak bittiğine emin olamama, her an “devam edebilirim” düşüncesi, sanatçıların imzalamaya uzak durmasına sebep olmaktadır. Bazı sanatçılar ise yaptığı resmi bir türlü beğenememe haline düşmektedirler. Beğenmediği için altına imza atma gururunu kendinde görememekte, böylelikle imzalamayarak o resimle beraber anılmak gibi bir beklentisi olmadığı dile getirilmektedir. Velimirovic, (2018)’e göre, imzalanmamasının bir diğer sebebi çalışmanın ön yüzünde imza için uygun bir yer bulamama ve imza atarak resmi bozacağı duygusu ile imza atmaya erteleme veya atmaktan vaz geçme gibi durumlar görülebilmektedir. Ön yüzde yer bulamayan sanatçılar resmin arka yüzüne, yanına veya şasesine atmaya tercih edebilmektedir. Çalışmanın hiçbir yerine imza atmamaktansa eserin herhangi bir yerine imza atmak da önerile bilinmektedir. Ancak, ön yüz ya da arka yüz haricinde atılan imzalar, (Görsel 9 ve 10) ilk başta yapan kişiyi rahatlıkla imliyor görünse de zaman içerisinde, şase değişmesi, çerçeve değişikliği, çerçeveleme biçimi ile imzalar yok olmakta veya kapanarak, izleyicinin rahatlıkla bilgi alacağı kaynağ olmaktan çıkmaktadır.

Tory Cowles imzasını resminin yanına

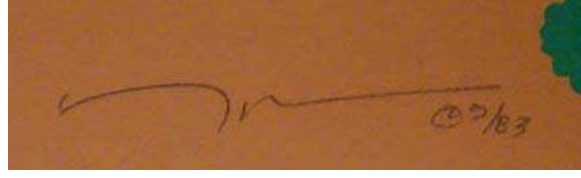

Shelly Hanna, Resim arkasına atılan imza örneği
Atığı görülmektedir

Görsel 9 (erişim tarihi 30.11.2023) <https://www.theartleague.org/blog/2017/05/08/how-and-why-to-sign-your-artwork/>

Görsel 10 (erişim tarihi 30.11.2023) (<https://shellyhannafineart.com/should-artists-sign-their-paintings/>)

Ressam Takahashi (2022), eser imzalamakla ilgili yazısında, imzanın ön yüze atılacaksa eğer resmin paletinden seçilen bir renkle, resim ile uyum içinde olacak şekilde atılmasını önermektedir. Ön yüze atılan imzalar için genel tercih sağ veya sol alt köşeye yakın ve kenara birkaç santimetre mesafede olarak tercih edildiğinden, hem izleyici hem de sanatçı için bir alışkanlık haline geldiğini vurgular. Ancak, farklı yer tercihleri olduğu gibi imzanın zor görülebilecek biçimde atılması da sanatçıların tercihleri arasında olduğunu ve bunun çok normal olduğunu söyler. Devamında, ön yüz haricinde bir başka yere konumlandırılacaksa, zaman içinde kapanamayacak bir yere ve de kalem vb. farklı araçlarla yazılması halinde, her zaman ışığa dayanıklı ve zaman içinde kaybolmayacak mürekkep kullanılmasını önermektedir.

Görsel 11: Okunamayan imzaya örnek sanatçı imzası (erişim tarihi: 30.11.2023)
<https://www.artbusiness.com/signart.html>

Bazı sanatçılar yaptıkları her çalışmayı imzalıyor olsalar da imzalama biçimi konusunda hatalar yaptıkları görülmektedir. Estetik görünmesinden dolayı tercih edilebilen bu tarz zor okunabilen veya okunamayan imzalar (Görsel 11) zaman içerisinde sorun oluşturduğu söylenmektedir. Sanatçıların çoğu senet, çek, belge gibi evraklarda kullandığı imzasını eser üzerinde kullanmamaktadırlar ve bu çok normal karşılanmaktadır. Genellikle yaptıkları çalışmalar için tasarlanmış, kaligrafik özgünlüğü olan imzalar kullanılmaktadır. Kullanılan imzalar zaman içerisinde farklılıklar da gösterebilmektedir. İmzanın bu özelliği hakkında en eskilerden en yenilere kadar sanatçı imzalarının kataloğunu tutan, müzelere ve galerilere danışmanlık hizmeti sunan John Castagno'ya göre; “ Bir kişinin kullanacağı imza çeşitliliğinin sonu yoktur” (Black, 2017). İmzanın zaman içinde değişimler göstermesi okunaklı ve birbirine benzeyen yazı stilleri ile atıldığı sürece sorun teşkil etmediği görülmektedir. Fakat sanatçıyı bilmeyen ve tanımayan bir izleyicinin okuyamayacağı imzalar kullanılması, izleyicinin bilgiye ulaşabilme noktasında sorun yaşadığı ifade edilmektedir (Bamberger, 2019). Sanatçının yaşadığı zaman diliminde çok bilinen, tanınan bir imza olabilir ancak, zaman geçmekte hayat değişmektedir. Sanatçının ve imzasının kaybolmaması için sanatçının ismini her zaman ifade edebilecek imza biçimleri tercih etmesi gerekmekte olduğu, böylece çok uzun yıllar eser ve sanatçısının kim olduğu bilgisinin kaybolmasını engelleyebilmektedir. Dünyanın birçok yerinde tanınan imzalar gösteriyor ki imzanın biçimini sabit tutmak veya bu konuda tutarlı olmak geniş kitlelerce tanınmayı etkilemektedir (Takahashi, 2022).

İmza ile birlikte kullanılan tarih de önemlidir. Yapılan çalışmanın, yapıldığı zamanda sanatçıyı etkileyen dış etmelerin belirlenmesi ve sanatçının kaç yaşında yaptığı gibi konuların aydınlatılması için önemli olduğu düşünülmektedir. Bazı sanatçılar imzalarını atsalar da tarih atma konusunda ertelemeye gittikleri veya hiç atmadıkları görülmektedir. Bu sanatçılar genelde resimlerinin eski tarihli ve yeni tarihli gibi bir ayrıma düşmesini istemeyen sanatçılardır. Eski tarihli bir çalışmanın izleyici veya koleksiyonerleri, resim konusunda olumsuz bir ön yargı oluşturmasına sebep olabilmektedir. Yıllardır beğenilmeyen resim olduğunun düşünülmesine sebep olabileceği ifade edilmektedir. Bu sebeple resmi yapar yapmaz tarih atmaktan kaçınıp, sadece satış gerçekleştiği veya sanatçının arşivinden çıktığı sırada tarih atmaya tercih etmektedirler. Çalışmaların tarihi yapıldığı yıldan farklı bir zamana tarihlendirilen çalışmalar, gelecekte yapılacak araştırmaları yanıltabileceği savunulmaktadır.

Bazı sanatçılar resim çalışmalarının arka yüzüne imza ile birlikte resimleri hakkında ekstra bilgiler de yazabilmektedir. Örneğin Ben Nicholson, resimlerinin arkasına imzanın yanı sıra çalışmanın ismini, tarihini, ölçüleri ile beraber göndereceği adresi bile yazmıştır (Velimirovic, 2018). Böylelikle çalışması üzerine yapılacak araştırmalar ve el değiştirmelerdeki oluşabilecek kuşku büyük ölçüde ortadan kaldırmış olabilmektedir.

5. İmza ve resimde sahtecilik

İmzanın bir esere değer katması, sahtecilerin de çıkar sağlamak için imza üzerine çalışmalar yapmasına sebep olmaktadır. Resimle beraber imzasını da taklit ederek, büyük bir sahtekârlığı gerçekleştirmektedirler. Bazen sahteciler sahte olmayan resmin değerini arttırabilmek için bile imza taklidi yaptığı da görölmüştür. Çağdaş teknolojinin imkânları sayesinde pigment analizi ve UV ışıkları ile yapılan çalışmalar olduğu gibi deneyimli uzmanların tespitleriyle, sanatçının çalışması ve imza alışkanlığının tespiti mümkün olmakta, böylece sahte ve gerçek ortaya çıkarılmaktadır.

Uluslararası galeri ve müzayede şirketi Christie'nin Victoria Dönemi ve İngiliz izlenimci Resimler Bölümü yöneticisi Tom Rooth, sahte imza ve sahte resimlerin önemine vurgu yaparak, bunların tespit yöntemlerini açıklamaktadır. Sahtecilik resim ve imza taklidi veya sadece imza taklidi şeklinde karşılaşılabilmektedir. Her ikisini de tespit etmenin kolaylıkla anlaşılmasını sağlayan yöntemleri olduğunu söylüyor. Sahte imzalarda, imzayı atarken hata yapmamak için yoğun çaba gösterildiğinden imzanın akıcılığının olmadığını ve bunu da anlamının kolay olduğunu söylüyor. Bir diğer yöntemin ise resim, UV ışığı altına koyulduğunda imza, resme göre daha sonraki bir tarihte eklenmişse, pigmentteki fark parlayarak ortaya çıkacağını söylüyor. Rooth'un sanatçı imzaları konusunda dikkat çekmek istediği diğer bir nokta ise imzaları basit olan sanatçılardan sahtesinin daha fazla yapıldığını, bunun için sanatçıların taklit edilmesi zor imzaların tercih etmelerinin, uzmanların ve sanat tarihçilerin işlerini kolaylaştıracasını vurguluyor (Black, 2017).

Cenevre'deki İsviçre Güzel Sanatlar Enstitüsü uzmanları inceledikleri sanat eserlerindeki tutarsızlıkları ortaya çıkarmak için, yüksek teknoloji kullandıkları görölmektedir. Bu sayede incelenen eserlerin bir sanat eseri olup olmadığını belirlemek mümkün olabilmektedir. Radyo karbon tarihleme, kızılötesi reflektografi, x ışınları, mikroskopik ve kimyasal uygulamalarla kesin sonuçlar elde edilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmalar sonucunda herkesi çok eden bir sahte eser veya yeni keşfedilen bir başyapıt olabilmektedir. Bu incelemelerin maliyeti yüksek de olsa koleksiyonerler ve onlara hizmet veren uzmanlar tarafından talep görmektedir. Ölmüş bir sanatçının çalışmasının gerçekliğini kanıtlamanın en iyi yolu bu bilimsel orijinallik sertifikasının olmasıdır (Bambic, 2014).

Görsel 12 Çalışmakta olan FAEI Uzmanı - Yann Walther (erişim tarihi: 30.11.2023)
<https://www.widewalls.ch/magazine/more-than-half-of-art-is-fake>

The Daily Beast tarafından kaleme alınan bir makalede dolaşımda olan sanat eserlerinin yarısından fazlasının sahte olduğunu iddia etmesi de şaşırtıcıdır. FAEI'nın (Fine Arts Expert Institute) genel müdürü Yann Walther'ın (Görsel 12) açıklamaları da bunu desteklemektedir. Uzmanlara göre ise bu doğru olması mümkün görünmemektedir. Çünkü enstitüye gelen eserler zaten şüpheli olan eserler

olduğu bilinmektedir. Bu yüzden inceleme istenmektedir ve orada incelenen eserlerde yarından fazlasının sahte çıkması, bütün sanat dünyasında ki eserin de aynı oranda sahte çıkacağı anlamına gelmediği düşünülmektedir (Bambic, 2014).

Sonuç

Bireyin kim olduğunu gösteren kimliğin, kişinin tanımlanmasında önemli olduğu gibi, bir sanat eserinin tanımlanabilmesi için de üzerine konulmuş iz ve işaretler de önemlidir. Eserin tanımlanabilmesini kolaylaştıran izlerin başında imza ve tarih gelmektedir. Sanatçı, meydana getirdiği eserini imzalayıp imzalamama konusunda özgürdür. Yapılan literatür taramaları gösteriyor ki tarihi bir nesnenin sanat tarihindeki yerinin ve öneminin belirlenebilmesi için, “kim tarafından yapıldı, ne zaman yapıldı, nerede yapıldı, neyle yapıldı, ne amaçla yapıldı” gibi sorulara cevap bulunabilmesi gerekmektedir. Bu sorulardan en önemlileri olan “kim ve ne zaman yaptı” sorularına cevap olacak olan eser üzerindeki imza ve tarihin, sanat tarihi bulgularının en önemli unsurları olduğu görülmüştür. Gelişen teknoloji sayesinde eserin yapıldığı zamana ulaşılabilir olsa da, bütün soruları aydınlatabilecek olan kimin yaptığının tespit edilebilmesi hepsinden önemli görünmektedir. İmza ve tarihe sahip eserlerin, tarihsel süreç içerisindeki etkilerinin önemi anlaşılmıştır.

İmzanın gelişim basamaklarının incelenmesi ile başlangıçta sahiplik olgusu ile şekillenen işaretler, önce reklam amaçlı olduğu görülen imlemlere, sonrasında bireyselliğin yükseldiği süreçte, yaratıcısının varlığını ispat eden imzaya dönüştüğü anlaşılmıştır. İmzalar sayesinde günümüz insanının geçmişle kurduğu ilişkide, bu günlere ulaşabilen sanatçıların yaratımlarına hayranlık duyması, şimdi ve gelecekte hayranlık duyulan bir birey olma yolunda teşvik edici olduğu bulgular arasındadır.

Yüzyıllar öncesinden günümüze ulaşan imzalar sayesinde, yapanın kim olduğunu bilebildiğimiz önemli eserler, taşıdıkları imzanın değerini de o ölçüde artırdığı görülmüştür. Değeri artmış olan imza nerede bulursa, bulunduğu nesnenin değerini yükselttiği, böylelikle imzanın bir marka değeri de taşıdığı tespit edilmiştir.

İnsanın fikri iradesinin göstergeleri olan yaratımlar, insan ömründen çok daha uzun yıllar varlığını sürdürebildiği görülmekte, bu fikri iradenin kime ait olduğunu da şimdi ve gelecekte gösterecek olan ise insanın altına attığı imza ile mümkün olabilmektedir.

Kaynakça

- Bamberger, A. (2019). (erişim tarihi): 19.12.2020 <https://www.artbusiness.com/signart.html>
- Bambic, A.(2014) Art Forgery - More Than Half of Art is Fake? (erişim tarihi):23.11.2023 <https://www.widewalls.ch/magazine/more-than-half-of-art-is-fake>
- Birincioğlu, İ. Özkara E. (2010) Adli Belge İncelemelerinde Bilinmeyenler, Örneklerle Yazı ve İmza Analizi ile Islak İmza KAVRAMI s:411 *TBB Dergisi*, Sayı 87, 403-433
- Black, H. (2017) Important Things to Know About Artist Signatures (erişim tarihi):19.12.2020 <https://www.christies.com/en/stories/7-important-things-to-know-about-artist-signatures-dfd88adf9e7d4574a3d695e22ac2c61f>
- Brummer, C. How should you sign your art? (erişim tarihi):19.12.2020 <https://l24.im/VH0oKG>
- Coşkun, Y. (1989). Hitit Çivi Yazılı Belgelerin Işığı Altında İlk Çağda Tuuanuua . *BELLETTEN* , 53 (207-208), 477-486 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/62856/954011>

- Çetin, S. Tanış, İ. C., (2021) İmza ve İmza Atılırken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar (Erişim tarihi): 22.06.2019 <https://ozderin.av.tr/news-and-events/imza-ve-imza-atilirken-dikkat-edilmesi-gereken-hususlar-1624520199>
- Gombrich, E. H. (2011), *Sanatın Öyküsü*, İstanbul, Remzi Kitabevi
- Hanna, S. (2017). Should Artists Sign Their Paintings? Why is it important? (Erişim tarihi): 20.12.20 <https://shelleyhannafineart.com/should-artists-sign-their-paintings/>
- Hauser, A. (2021). *Sanatın Toplumsal Tarihi* (Cild 1). İstanbul, Kırmızı Yayınları
- Keleş, N. (2017). Kuzey Germen/İskandinav Runik Alfabe “Futhark”ın Türk Tamgaları/Göktürk Alfabesi İle Ortak Kökeni, *17.Uluslararası Deyişbilim Sempozyumu 26-27 Eylül, Pamukkale Üniversitesi, Denizli*,
- M.Hurwit, J. (2015) *Artists and Signatures in Ancient Greece*. USA: Cambridge University Press.
- Osborne, R. (2010). The Art of Signing in Ancient Greece. *Arethusa*, 43(2), 231–251. <http://www.jstor.org/stable/44578328>
- Özdemir, A. & Özdemir, A. (2020). Murat Höyük’ten Bir Çeç Damga Mühür . *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 0 (22), 131-139. DOI: 10.22520/tubaked.2020.22.008
- Sanzharova, O. (2017) Artist`s Signature, (erişim tarihi): 10.07.2023 https://arthive.com/encyclopedia/2861~Artists_Signature
- Takahashi, L. (2022). Ways To Sign Your Paintings, (erişim tarihi): 23.11.2023 <https://www.jacksonsart.com/blog/2022/08/22/sign-paintings/>
- Velimirović, A. (2018). The (Un)Importance of Artist Signatures (eriřim tarihi): 19.12.2020 <https://www.widewalls.ch/author/andreja>
- Wang, A. J. (2004). Michelangelo’s Signature. *The Sixteenth Century Journal*, 35(2), 447–473. <https://doi.org/10.2307/20476944>
- Williams, J. D. L. (2019). *Mağaradaki Zihin. Çev., Tolga Esmer*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.